

Матеріально-правовий аспект права на судовий захист: корелятивне конституювання абсолютного заперечення (відведення)

Substantive aspect of access to courts: a correlative institutionalization of absolute objection

Анатолій Павлюк

Ключові слова:

кореляція, телеологія, кауза, матеріально-правове відведення, право на судовий захист, визначення, оцінка, метанорма.

Key words:

correlation, teleology, causa, substantive objection, access to courts, determination, estimation, meta-norm.

Право на судовий захист як невід'ємне основне право людини тісно пов'язане з принципом правової держави, (п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹ та ін.) потенційно може містити щонайменше три блоки проблем: судово-організаційні, процесуально- та матеріально-правові питання. Далі нас буде цікавити тільки матеріально-правовий аспект такого права, а саме корелятивне (телеологічно-каузальне) конституювання абсолютного заперечення (відведення)² в межах загального поняття правової реальності як метанормативної системи права³. Разом із формально-модальним⁴ і апелятивно-комунікативним конституюванням такого роду заперечення корелятивне конституювання являє собою прикладну конкретизацію системного підходу до права.

Матеріально-правове абсолютне заперечення (відведення) (далі – відведення) являє собою інститут матеріального права, у якому ясно проявляється його аргументативна, а тому можлива судова природа, яка може бути розглянута, по-перше, з погляду структурного аналізу такого роду інституту (формальне конституювання відведення), по-друге, з точки зору субстратного його аналізу (модальне та/або апелятивно-комунікативне конституювання відведення), по-третє, під кутом концептуального аналізу (корелятивне конституювання відведення).

Усі ці три конститутивні аспекти є відносно новими для українського правознавства, а тому становлять більш чи менш актуальні теми для дослідження. Нижче ми розглянемо лише останній аспект, тому що саме він є найтісніше пов'язаним з інститутом основних прав людини загалом та права на судовий захист зокрема. Він є виявом ідеї права у формі правильного (справедливого) права, яке повинно бути належним чином обґрунтованим, тобто, так скажемо, юридично дієвим. Відведення в такому разі розуміється як дієве з погляду немов боржника (відповідача) право заперечення, яке зводиться до визнання недійсності права вимоги немов кредитора (позивача). Іншим видом матеріально-правових заперечень тоді будуть відносні заперечення, або заперечення-винятки, дієвість яких для боржника (відповідача) має інше матеріально-правове значення, а саме значення дійсності, проте нездійсненності права вимоги кредитора (позивача). У процесуальному аспекті обидва види заперечень будуть мати абсолютне значення, що посилює важливість та актуальність особливого матеріально-правового аналізу проблеми заперечень в праві.

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Офіційний вісник України. – 23.08.2006. – № 32. – Ст. 270.

² Павлюк А.Г. Поняття відведення, яке перешкоджає виникненню цивільного суб'єктивного права вимоги кредитора / А.Г. Павлюк // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наук. праць. Випуск 636: Правознавство. – Чернівці: ЧНУ, 2012. – С. 79-82; Павлюк А.Г. Поняття відведення, яке припиняє цивільне суб'єктивне право вимоги кредитора, що раніше виникло / А.Г. Павлюк // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наук. праць. – Випуск 644: Правознавство. – Чернівці: ЧНУ, 2013. – С. 92-95.

³ Павлюк А.Г. Правова реальність як нормативно-ціннісна та/або метанормативна система / А.Г. Павлюк // *Evropský politický a právní diskurz = European political and law discourse*. – 2016. – Vol. 3, Issue 2. – С. 107–120.

⁴ Павлюк А.Г. Формально-модальне конституювання матеріально-правового абсолютного возраження / А.Г. Павлюк // *Leges et vita = Закон и Жизнь*. – 2016. – № 5/2 (293). – С. 73–75.

Мета статті полягає у визначенні ідеальної структури норми-відведення як норми правильного (справедливого) (дієвого та/або обґрунтованого) права, орієнтованого на реалізацію права на судовий захист (у матеріально-правовому аспекті останнього).

Методом такого роду визначення є корелятивний аналіз телеологічної та каузальної складової частини матеріально-правового відведення в межах аналізу фундуячого відношення (визначення, або установлення (нім. *Bestimmung*) – розпорядження) А. Райнаха, оціночної структури норми О.А. Івіна та метаструктури правової норми В.В. Трутня.

Питання, винесене в заголовок, досліджувалося такими авторами, як А. Райнах, О.А. Івін, В.В. Трутень, К. Ларенц, Г. фон Врігт, А.А. Козловський, Р. Фейс, Я. Шапп та ін.

Так, в історії філософії та методології права відомо, що, як зазначає К. Ларенц, «відмінність охарактеризованих ним як «визначальні положення» (*Bestimmungssätze*) явищ, які містять розпорядження про чинність, як від розповідних речень, так і від імперативів влучно розробив Адольф Райнах. Визначення, так він (Райнах. – А. П.) міркує, є чимось іншим, ніж накази. Наказ спрямовується до іншої особи та вимагає певної поведінки від іншого. Визначення, навпаки, не з необхідністю приймає поведінку іншої особи у свій зміст. Скоріше, визначення виходить цілком загально на те, що що-небудь *повинно* бути. У ньому «дещо встановлюється як буттєво-повинне (*sein-sollend*)». Наказ безпосередньо має своєю метою виконання, а визначення – те, що визначене сприймається надалі як авторитетне, що воно у нормативному сенсі є «чинним» (або юридично дієвим. – А. П.). Безпосередня дія наказу, яку він має на меті, а саме його виконання, перебуває в області того, що фактично відбувається; безпосередня дія, яку має на меті визначення, а саме чинність (або дієвість. – А. П.) визначення, перебуває в області нормативу, правових обставин справи й відносин. Ці останні утворюють в сенсі ненатуралістичної онтології власний рівень буття, а саме фрагмент з області так званого (за Миколою Гартманом) об'єктивованого духу. Покладання норми є конститутивним актом, завдяки якому обставини справи й відносини оформляються на рівні юридично чинного»⁵.

Саме А. Райнах вперше авторитетно звертає увагу на відмінність положень (речень) (далі – положень) типу «А повинно бути b»⁶ та уніфікованого «А повинен зробити (реалізувати) b» залежно від того, про яку характеристику таких положень йдеться: відповідно визначальну чи наказову. Зокрема, він же констатує, «що розпорядження, оскільки воно є справжнім соціальним актом, завжди припускає волю до того, щоб якийсь образ дій був реалізований іншою особою. Фундуяча визначення (у російській публікації слово *Bestimmung* перекладено як «установление», швидше за все для того, щоб уникнути хибної в цьому контексті конотації з нормами-дефініціями, зважаючи на той зміст, який вкладає А. Райнах у відповідне німецьке слово. – А. П.) воля, навпаки, загальним чином спрямована на те, що щось повинне бути. Ці два роди актів можуть вступати у відношення, у разі якого визначення фундує розпорядження (N. V. – А. П.)»⁷. Далі нас буде цікавити те, що впливає із зазначеного, особливо із відношення фундування визначеннями розпоряджень-наказів, для корелятивного конституювання матеріально-правового відведення.

Головним недоліком викладу А. Райнахом відношення визначальних і наказових положень є недостатня формалізація останніх із двох поглядів: як загалом, так і, зокрема, в аспекті умовної або цільової форми обох положень. Саме тому потрібно запропонувати або відшукати в літературі формулу, яка, будучи позбавленою такого роду недоліків, повинна мати потенціал, достатній для формалізації фундуячого відношення А. Райнаха та для власне нормативного конституювання матеріально-правового відведення, яке історично та систематично опирається на таке фундування. На наш погляд, для цього підходить формула метанорми, запропонована В.В. Трутнем (в доповіді «Нормативний айсберг», яка була представлена 6 листопада 2014 р. на науковому семінарі для викладачів юридичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, див. також⁸):

$$a_t \rightarrow b'_t$$

де a і b символізують зміст норми, яким є поведінка суб'єкта права;

$\rightarrow$ – це умовна або цільова (імплікативна) форма норми, конективна справедливність;

⁵ Larenz K. Methodenlehre der Rechtswissenschaft / K. Larenz. – 6., neubearb. Aufl. – Berlin : Springer, 1991. – S. 256.

⁶ Райнах А. Собрание сочинений / А. Райнах. – М. : Дом интеллектуал. кн., 2001. – С. 281.

⁷ Райнах А. Собрание сочинений / А. Райнах. – М. : Дом интеллектуал. кн., 2001. – С. 280.

⁸ Трутень В.В. Формальна система цивільного права: її інтерпретація та методологічне значення / В.В. Трутень // Проблеми філософії права. – 2012. – Т. 8-9. – С. 370–377.

ліве ζ – типи умов застосування (типи обумовлення);

' – характер норми (право, обов'язок, заборона);

праве ζ – характер характеру норми (= метахарактер норми).

Так, В.В. Трутень, опираючись на А.А. Івіна, зокрема на ідею останнього, що норми є оцінками⁹, розрізняє аргументаційну (метадеонтичну) (тільки що згадану) і традиційну¹⁰ деонтично-імплікативну ($a \rightarrow b$) структуру правової норми.

Під час побудови аргументаційної структури норми В.В. Трутнем було взято до уваги той факт, що вона являє собою логічний добуток деонтичної структури та структури оцінки, детально розроблених О.А. Івіним у відомих роботах «Основи логіки оцінок» (1970)¹¹ та «Логіка норм» (1973)¹², а саме взято до уваги те, що, з одного боку, у деонтичній логіці проведено «відмінність між наступними чотирма «елементами», або «частинами», норми: змістом, умовами застосування, суб'єктом і характером. Змістом норми є дія, яка може, повинна або не повинна бути виконана; умови застосування – це зазначена в нормі ситуація, з настанням якої впливає або припустимо реалізувати передбачену даною нормою дію; суб'єкт – це особа або група осіб, яким адресована норма. Характер норми визначається тим, зобов'язує вона, дозволяє або забороняє виконати деяку дію»¹³, а в логіці оцінок проводиться «відмінність між такими чотирма «компонентами», або «частинами», оцінок: суб'єктом, предметом, характером і підставою»¹⁴.

Звідси, як вважає В.В. Трутень, в аргументаційній структурі характер характеру норми – це не безпосередня оцінка поведінки суб'єкта, а опосередкована оцінка поведінки через прагматичну (аргументаційну) оцінку характеру норми, тобто в такому разі йдеться про метаоцінку відповідної поведінки, яка є змістом правового наслідку норми. Наприклад, здійсненність права вимоги на передачу майна у власність є характером такого характеру норми, як дозвіл (право). Тому здійсненність, недійсність тощо є імпліцитним (прихованим, неявним, латентним) метахарактером традиційної правової норми.

Аргументаційна структура, на думку В.В. Трутня, містить: суб'єкт поведінки та аргументації; конститутивний та консекутивний або регулятивний та конститутивний (регулятивно-інструментальний) зміст норми; типи обумовлення норми (позитивний, негативний, ексцептивний (винятковий)); характер норми; характер характеру (метахарактер) норми (дійсність, здійсненність, недійсність тощо); конективну справедливість (таку відповідність між умовами застосування та правовим наслідком норми, коли умови застосування є достатньою умовою для настання правового наслідку).

У фундаційному відношенні А. Райнаха, деонтично-оціночному відношенні О.А. Івіна, метадеонтично-деонтичному відношенні В.В. Трутня яскраво виявляє себе питання співіснування двох підходів – телеологічного та каузального – до права, яке привертало та привертає до себе увагу визначних юристів, філософів і методологів права. Зокрема, його досліджували фон Врігт¹⁵, А.А. Козловський¹⁶ та ін. Далі ми будемо мати на увазі під телеологічно-каузальною кореляцією, мовою марбурзької школи неокантіанства¹⁷, збереження каузального потенціалу в телеологічному підході, телеологічного – в каузальному, що знаходить вияв у тому, що одна й та ж проблема може бути розв'язана як каузально, так і телеологічно.

Таким чином, спираючись на позицію Райнаха-Івіна-Трутня, далі ми відповімо на питання про те, як корелятивно (телеологічно-каузально) конститується ідеальна матеріально-правова норма-відведення.

⁹ Івін А.А. Словарь по логике / А.А. Ивин, А.Л. Никифоров. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 227.

¹⁰ Майданик Р.А. Методика вирішення юридичного казусу в приватному праві Німеччини та України / Р.А. Майданик // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2014. – Т. 155. – С. 57.

¹¹ Івін А.А. Основания логики оценок / А.А. Ивин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 229 с.

¹² Івін А.А. Логика норм / А.А. Ивин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 121 с.

¹³ Івін А.А. Логика норм / А.А. Ивин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – С. 22–23.

¹⁴ Івін А.А. Основания логики оценок / А.А. Ивин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – С. 21.

¹⁵ Врігт Г.Х. Логико-философское исследования : избр. тр. / Г.Х. Врігт ; пер. с англ.; общ. ред. Г.И. Рузавина и В.А. Смирнова ; сост. и авт. предисл. В.А. Смирнов. – М. : Прогресс, 1986. – С. 70 и дальше.

¹⁶ Козловський А.А. Причинно-целевые антиномии правопонимания / А.А. Козловський. – Право України. – 2011. – № 1. – С. 90-96.

¹⁷ Кант и кантианцы. Критические очерки одной философской традиции / отв. ред. А.С. Богомолов. – М. : Наука, 1978. – С. 246.

Спочатку потрібно показати відношення формул А. Райнаха та В.В. Трутня. Для цього потрібно спростити, скоротити та модифікувати формулу А. Райнаха «А повинно бути b» (визначальне положення) та формулу «А повинен зробити (реалізувати) b» (наказове положення), припустивши, щодо першої з них, що А – це норма N, а b тут означає юридичну дієвість¹⁸ норми, а щодо другої, що А означає суб'єкта S, а b – поведінку, яка є змістом наказу. Зазначене призводить до того, що перша формула може бути записана як: «N повинна бути x», а остання як: «S повинен зробити (реалізувати) y» (букву b ми замінили для того, щоб уникнути подальшої плутанини в межах аналізу структури метанорми, оскільки обидва згадані в цьому абзаці автори використовують цю букву з різним змістовним наповненням, яке збігається лише частково).

Якщо вважати b' структурою розпорядження «S повинен зробити (реалізувати) y», то тоді b'_i може бути метаструктурою для такого розпорядження, тобто структурою визначення «N повинна бути x», де i x означають дієвість норми. Отже, зазначені формули Райнаха і Трутня є, можна сказати, дедуктивно еквівалентними, тобто вони можуть використовуватися як синоніми в розв'язанні однієї й тієї ж проблеми. Далі нас цікавитиме лише узагальнене відношення норми та метанорми з погляду змістовного й аргументативного наповнення такого роду відношення.

Нехай формула b' розуміється далі як норма типу «S (суб'єкт) повинен зробити (реалізувати) b». Вона може бути розширена індексом i , який означає дієвість норми. Тоді виникає юридично-аргументативне питання, яке впливає з наведеного вище аналізу визначальної норми А. Райнаха: про яку саме дієвість норми йдеться в такому разі? Відповідь на це питання саме і є переважно телеологічною складовою частиною нормативного конституювання матеріально-правового відведення.

Так, відомо, що метадеонтична інтерпретація модифікованої нами *ad hoc*¹⁹ системи Теофраста (системи S5 К. Льюїса)²⁰ може містити такі характеристики юридичної дієвості, як дійсність, недійсність, здійсненність, нездійсненність, винятковість, невинятковість. Матеріально-правове відведення матиме місце тоді, коли така норма є юридично недійсною (в аргументативному аспекті).

Такого роду підхід сам по собі ще не є ні телеологічним, ні каузальним, а лише попереднім метанормативним аналізом фундуочної ідеї Райнаха.

Для того мати змогу говорити про згадану вище кореляцію, потрібно перейти також до аналізу лівої частини формули В. В. Трутня, беручи до уваги імплікативну структуру правової норми та метанорми. В рамках власне аргументативної інтерпретації все тієї ж модифікованої системи Теофраста можна сказати, що умови застосування норми можуть бути позитивними, негативними, задовільними, незадовільними, винятковими, невинятковими²¹.

У такому разі виникає питання, що потрібно для того, щоб мати матеріально-правове відведення, а точніше які умови застосування норми є достатніми (і необхідними) для того, щоб правовий наслідок норми був би недійсним.

Беручи до уваги історичний контекст проблеми, а саме формулу *actio an sit fundata, an sit negata (NB), an sit exceptio elisa*²², відповідь на це питання буде однозначною: умови застосування мають бути негативними.

Отже, для того щоб правовий наслідок норми був юридично недійсним, достатньо (і необхідно), щоб умови застосування були негативними.

Розглянемо питання про те, коли умови застосування є конвенційно негативними, тобто негативними за означенням. Відповідь: тоді, коли вони не містять умов для виникнення та існування права, і тоді, коли

¹⁸ Про дієвість у Райнаха див.: Райнах А. Указанное сочинение. – С. 292.

¹⁹ Павлюк А.Г. Правовий простір та спір про право: стан права, його формалізація та модальна інтерпретація (системи S5 та S5±) з погляду конституювання матеріально-правового відведення / А.Г. Павлюк // Реформування інститутів права і держави: теоретичні та практичні підходи: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 20 квітня 2016 року). Матеріали круглого столу «Філософсько-правова концепція правового простору» (м. Тернопіль, 18 березня 2016 року). Тези наукових доповідей. – Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2016. – С. 220.

²⁰ Фейс Р. Модальна логика / Р. Фейс. – М.: Наука, 1974. – С. 137–145, 139.

²¹ Павлюк А.Г. Формально-модальное конституирование материально-правового абсолютного возражения / А.Г. Павлюк // *Leges et vita* = Закон и Жизнь. – 2016. – № 5/2 (293). – С. 76.

²² Шапп Я. Система германского гражданского права: [учебник] / Я. Шапп. – М.: Междунар. отношения, 2006. – С. 51.

немає змоги заперечити не виникнення та існування права, а лише його здійсненність. Це можна пояснити на прикладі: право вимоги продавця до покупця щодо сплати покупної ціни (тобто обов'язок покупця сплатити таку ціну) є юридично недійсним тоді, коли в продавця немає дійсного та здійсненого права (наприклад, право або ще не виникло, або вже припинилося), і тоді, коли в покупця немає дійсного, проте нездійсненого права (в останньому випадку, наприклад, право вже виникло і ще не припинилося, проте потрібно взяти до уваги збіг позовної давності).

Момент юридичної дієвості норми (для нас важливо – її юридично-аргументативної недійсності) може бути тією метою, яка має досягатися в процесі ведення суперечки про право представником відповідача в судовому процесі (уявному чи справжньому). Цій меті відповідає засіб – (негативні) умови застосування норми, тобто каузальний (власне умовний, гіпотетичний аспект правової норми), а не лише її інструментальний аспект. Отже, в такому разі матеріально-правове відведення може розумітися в межах телеологічно-каузальної кореляції метахарактеристики правової норми, з одного боку, і негативних умов застосування норми, з іншого. Це означає, що норма-відведення може бути структурована як каузально (умовно), так і телеологічно (з погляду принципу технічної доцільності). Такого роду матеріально-правове відведення дозволяє побудувати теорію права на судовий захист в аргументативно-матеріальному аспекті.

Як загальний висновок, можна сказати таке. По-перше, фундуєчне відношення визначення-розпорядження А. Райнаха може бути взяте за основу для корелятивного конституювання матеріально-правового відведення у формі відношення відповідно двох структур: «Норма N повинна бути x» та «Суб'єкт S повинен зробити (реалізувати) у». По-друге, оціночно-деонтичне відношення О.А. Івіна та метадеонтично-деонтичне відношення В.В. Трутня можуть бути аналогічними зазначеному тільки-но відношенню А. Райнаха. По-третє, матеріально-правова норма-відведення може бути корелятивно та ідеально структурована двома способами (в аргументативному аспекті): телеологічно, наприклад «Для того щоб право (норма) було (була) юридично недійсною, достатньо (і необхідно), щоб умови застосування були негативними», і каузально, наприклад «Якщо умови застосування є негативними, то право (норма) є юридично недійсною».

Викладене вище корелятивне конституювання має не лише теоретичне, але й методолого-практичне значення, оскільки в межах розрізнення експертного та судового стилів застосування позитивного права експертний стиль орієнтується на телеологічне конституювання відведення, а судовий – на каузальне.

Подальше дослідження питання матеріально-правового відведення полягає в дослідженні апелятивно-комунікативного конституювання такого роду заперечення.

Анотація

У статті наводиться корелятивний аналіз телеологічної та каузальної складової частини матеріально-правового відведення в межах аналізу фундуєчного відношення (визначення (установлення, нім. Bestimmung) – розпорядження) А. Райнаха, оціночної структури норми О.А. Івіна та метаструктури правової норми В.В. Трутня.

Summary

The article deals with the correlative analysis of teleological and casual components of substantive objection within the frame of the analysis of A. Rein-ach's funding relation (determination (decree, German Bestimmung) – order), A.A. Ivin's estimative structure of legal norm and V.V. Truten's meta-structure of legal norm.

Використана література:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Офіційний вісник України. – 23.08.2006. – № 32. – Ст. 270.
2. Павлюк А.Г. Поняття відведення, яке перешкоджає виникненню цивільного суб'єктивного права вимоги кредитора / А.Г. Павлюк // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наук. праць. Випуск 636 : Правознавство. – Чернівці : ЧНУ, 2012. – С. 79–82
3. Павлюк А.Г. Поняття відведення, яке припиняє цивільне суб'єктивне право вимоги кредитора, що раніше виникло / А.Г. Павлюк // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наук. праць. Випуск 644 : Правознавство. – Чернівці : ЧНУ, 2013. – С. 92–95.
4. Павлюк А.Г. Правова реальність як нормативно-ціннісна та/або метанормативна система / А.Г. Павлюк // *Evropský politický a právní diskurz = European political and law discourse*. – 2016. – Vol. 3, Issue 2. – С. 107–120.
5. Павлюк А.Г. Формально-модальное конституирование материально-правового абсолютного возражения / А.Г. Павлюк // *Legea și viața = Закон и Жизнь*. – 2016. – № 5/2 (293). – С. 73–75.
6. Larenz K. Methodenlehre der Rechtswissenschaft / K. Larenz. – 6, neubearb. Aufl. – Berlin : Springer, 1991. – XVIII, 494 S.
7. Райнах А. Собрание сочинений / А. Райнах. – М. : Дом интеллектуал. кн., 2001. – 482 с.
8. Трутень В.В. Формальна система цивільного права: її інтерпретація та методологічне значення / В.В. Трутень // Проблеми філософії права. – 2012. – Т. 8–9. – С. 370–377.
9. Ивин А.А. Словарь по логике / А.А. Ивин, А.Л. Никифоров. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 384 с.
10. Майданик Р.А. Методика вирішення юридичного казусу в приватному праві Німеччини та України / Р.А. Майданик // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2014. – Т. 155. – С. 52–58.
11. Ивин А.А. Логика норм / А.А. Ивин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 121 с.
12. Ивин А.А. Основания логики оценок / А.А. Ивин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 229 с.
13. Вригт Г.Х. Логико-философское исследования : избр. тр. / Г.Х. Вригт ; пер. с англ. / общ. ред. Г.И. Рузавина и В.А. Смирнова ; сост. и авт. предисл. В.А. Смирнов. – М. : Прогресс, 1986. – 600 с.
14. Козловський А.А. Причинно-целевые антиномии правопонимания / А.А. Козловський. – Право Украины. – 2011. – № 1. – С. 90–96.
15. Кант и кантианцы. Критические очерки одной философской традиции / отв. ред. А.С. Богомолов. – М. : Наука, 1978. – 360 с.
16. Павлюк А.Г. Правовий простір та спір про право: стан права, його формалізація та модальна інтерпретація (системи S5 та S5±) з погляду конституювання матеріально-правового відведення / А.Г. Павлюк // Реформування інститутів права і держави: теоретичні та практичні підходи: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 20 квітня 2016 року). Матеріали круглого столу «Філософсько-правова концепція правового простору» (м. Тернопіль, 18 березня 2016 року). Тези наукових доповідей. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2016. – С. 219–223.
17. Фейс Р. Модальная логика / Р. Фейс. – М. : Наука, 1974. – 520 с. – (Серия: «Математическая логика и основания математики»).
18. Шапп Я. Система германского гражданского права : [учебник] / Я. Шапп. – М. : Междунар. отношения, 2006. – 360 с.

Анатолій Павлюк,

аспірант юридичного факультету

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,
помічник судді Чернівецького окружного адміністративного суду